

WPROWADZENIE

Kim jest człowiek? Jakie właściwości go wyróżniają? Co myśli, co czuje, w co wierzy? Jak patrzy na siebie i innych? Kim są ci inni? I chociaż takie pytania zadają sobie głównie filozofowie, psychologowie, teologowie czy socjologowie, to odnoszą się do nich również lingwiści, wyznaczając jednak specyficzną dla siebie perspektywę oglądu – przez pryzmat kwestii: „Co dany język nam mówi o człowieku?”. W tej perspektywie badania językoznawcze stają się badaniami nad utrwalonym w języku i ujawniającym się w tekstach sposobem rozumienia człowieka, jego stanów psychicznych i właściwości oraz jego miejsca w świecie, sytuują się zatem w szeroko rozumianej lingwistyce kulturowej czy etnolingwistyce kognitywnej.

Prezentowane w drugiej części tomu LXXIII „Prac Filologicznych” artykuły opatrzone wspólnym tytułem *Człowiek – jego właściwości i zachowania widziane przez pryzmat języka* składają się na cykl prac, które ukazują wybrane zagadnienia z zakresu językowej konceptualizacji człowieka w różnych ujęciach. Po pierwsze, ich autorzy korzystają z narzędzi wypracowanych nie tylko przez lingwistykę kognitywną, ale – w przypadku części tekstów – również przez strukturalizm. Po drugie, przedmiotem ich badań są jednostki i struktury właściwe różnym językom i ich odmianom (polski mówiony i pisany, czeski mówiony i pisany oraz czeski migowy; odmiany ogólne i dialektalne oraz zróżnicowane chronologicznie). Po trzecie, uwzględnienie perspektywy czasowej umożliwia dodatkowo odróżnienie ujęć synchronicznych od diachronicznych, a więc albo koncentrujących się na opisie wybranego okresu w rozwoju języka (współcześnie lub w przeszłości), albo na analizie zmiany, obejmującej różne etapy. Po czwarte, zakres badań prezentowanych w publikowanych pracach bywa również zróżnicowany: autorzy skupiają się bowiem albo na pojedynczych jednostkach języka i pojęciach szczegółowych, studiując je jak najgłębiej, albo dokonują przeglądowych analiz (np. wybranych typów struktur, rodzajów tekstów, ogólnych kategorii pojęciowych), dążąc do wykrycia zasad rządzących językiem i myśleniem.

Studia publikowane w tej części tomu układają się w dwa cykle tematyczne. Jeden z nich odnosi się do poszukiwania definicji człowieka i cech

odróżniających istoty ludzkie od innych istot w językowym obrazie świata (zob. część I). Drugi skupia się na badaniu widocznych w języku sposobów konceptualizacji i wyrażania wybranych stanów i procesów fizycznych oraz psychicznych przypisywanych ludziom (zob. II).

I. Pierwszy cykl obejmuje cztery prace, tworzone z perspektywy bohemistycznej (znawców zarówno czeskiego języka mówionego/pisanego, jak i migowego).

W najszerszym zakresie problem cech definicyjnych człowieka poruszają **Irena Vaňková** i **Nad'a Hynková Dignová**, analizując słownikowe charakterystyki leksemu *člověk* ('człowiek') w czeskim języku mówionym/pisanym oraz znaki i klasyfikatory związane z pojęciem CZŁOWIEK w czeskim języku migowym. Widoczne we współczesnych definicjach przeciwstawienie człowieka zwierzętom – ze wskazaniem na jego dwunożność, posługiwanie się językiem i pracą – oraz utrwalone w dawnych słownikach skontrastowanie go z istotami nadprzyrodzonymi, przede wszystkim Bogiem – z naciskiem na cielesność, śmiertelność i niedoskonałość jednostki ludzkiej – jest tu uzupełnione przez dodatkowe właściwości człowieka, zapisane w tekstach, które stawiają go także w opozycji do obiektów nieożywionych czy pojęć abstrakcyjnych. Autorki ukazują przy tym podobieństwa w konceptualizacji człowieka utrwalonej w językach czeskim mówionym/pisanym i czeskim migowym, a przy okazji podkreślają widoczną w obydwu systemach potrzebę uznania godności ludzkiej, czego przejawem jest prawo do używania własnego języka – także przez osoby niesłyszące, dla których pełnowartościowym narzędziem komunikacji staje się język migowy.

Obraz języka migowego jako systemu umożliwiającego jego użytkownikom rozumienie siebie, innych i świata i porozumiewanie się między sobą, w tym wyrażanie myśli, pragnień, emocji i postaw, a opartego w dużej mierze na znakach ikonicznych „projektowanych na fonologię” przedstawiają **Alena Macurová** i **Nad'a Hynková Dignová**, analizując przykładowe znaki czeskiego języka migowego wykorzystujące mechanizm ikoniczności.

O relacjach między światem ludzi i zwierząt pisze natomiast **Lucie Šťastná**, analizując znaczenia wyrazów „zwierzęcych” (i zawierających je frazeologizmów) w języku czeskim (takich jak np. *zvíře* 'zwierzę', *tlapa* 'łapa', *krákat* 'krakać', *stado* 'stado', *nora* 'nora', *brloh* 'barłóg' itp.), a opisujących wtórnie człowieka, jego cechy, właściwości jego działań oraz miejsc i rzeczy z nim związanych. Większość z tych odzwierzęcych charakterystyk wnosi do opisu człowieka negatywne wartościowanie, potwierdzając utrwalone w języku i myśleniu antropocentryczne przeświadczenie o wyższości ludzi nad zwierzętami i rozłączności ich światów.

Ogólną perspektywę przyjmuje **Jiří Rejzek**, odnosząc się w swoim artykule do cech nie tylko ludzkich i czyniąc obiektem badań etymologicznych słowo *vlastnost* 'właściwość, własność' i jego odpowiedniki w językach słowiańskich, zwłaszcza czeskim, słowackim i polskim. Jak wynika z analiz, nazywaniu ogólnego pojęcia

WŁASNOŚCI służyły (w różnym czasie i w różnych językach) leksemy, które układają się w dwa podzbiory: jeden obejmuje słowa z rdzeniem *kak-* (*jak-*), wyrażającym ‘jakość, zespół cech’, a drugi łączy znaczenia: ‘odmienność, niezależność, stosowność’.

II. W drugiej części tematycznej znalazło się siedem artykułów, wśród których dominują wprawdzie opracowania polonistyczne, ale spectrum analizowanych języków jest tu szerokie, obejmuje bowiem poza polszczyzną także czeski, angielski, hiszpański, baskijski i inne.

Utrwalone w języku czeskim postrzeżenie zróżnicowania ludzi ze względu na ich wiek jest przedmiotem zainteresowania **Lucii Saicovej Římalovej**, która analizuje różne środki językowe stosowane we współczesnych tekstach czeskich (publikowanych w prasie oraz zarejestrowanych w Czeskim Korpusie Narodowym) – w relacjach o ludziach w różnym wieku. Celem badań jest odpowiedź na pytania, jakie granice dla dzieciństwa, młodości, dorosłości i starości człowieka utrwała język, jakie czynniki wpływają na przesuwanie tych granic (np. stereotypy dotyczące płci, czas powstania tekstu, rodzaj dyskursu) oraz jak – w świetle niejednorodnych danych tekstowych – wartościowane są poszczególne okresy w rozwoju ludzkiego życia.

Agnieszka Piotrowska poddaje analizie wtórne znaczenia czasowników percepcyjnych odsyłających pierwotnie do zmysłów powonienia, dotyku i smaku, porównując rozwój ich znaczeń w językach polskim, hiszpańskim, baskijskim, angielskim i innych, często ze sobą niespokrewnionych. Dostrzegając widoczną we wszystkich badanych systemach leksykalnych regularność przechodzenia od znaczenia czucia fizycznego (zapachu, dotyku, smaku) do poznania (wiedzy, intuicji) i przeżyć emocjonalnych, autorka stawia tezę, iż u podstaw tych zmian mogą leżeć czynniki biologiczne, wspólne wszystkim ludziom – niezależnie od języka i kultury, w których oni wyrastali i z którymi żyli/ją na co dzień.

O utrwalonej w języku polskim postawie emocjonalno-oceniającej związanej z odniesieniem podmiotu do samego siebie piszą **Renata Grzegorzyczkowa** i **Agnieszka Mikołajczuk**, charakteryzując znaczenie wyrażenia *miłość własna*. Uwzględniwszy tło psychologiczne, perspektywę diachroniczną (dzięki analizie zawartości słowników dawnej i współczesnej polszczyzny oraz danych korpusowych z XVII–XVIII i XX–XXI w.) oraz zróżnicowanie dyskursów, autorki wyróżniają dwa rozumienia *miłości własnej*: neutralne, nowsze, typowe dla dyskursu psychoterapeutycznego, oraz negatywne, starsze, osadzone w dyskursie religijnym i tradycyjnej obyczajowości. Rekonstrukcja metaforycznego obrazu miłości własnej, zapisanego we współczesnej polszczyźnie, z odniesieniami do pokrewnych pojęć (‘dumy’, ‘pychy’, ‘godności’) umożliwia usytuowanie badanego konceptu w szerszej kategorii stanów samoświadomościowych, tradycyjnie zaliczanych do uczuć wyższych, właściwych tylko człowiekowi.

Ocena innych jest składnikiem wyśmiewania, do którego odnosi się **Dagmara Banasiak**, badając znaczenie czasownika *wyśmiać* (*kogoś, coś*) i jego zastosowanie w tekstach publikowanych na wybranych portalach informacyjnych, tworzących dyskurs polityczny. Opisane właściwości słowotwórcze, składniowe, semantyczne i pragmatyczne analizowanego czasownika wskazują na to, że odnosi się on do intencjonalnego, niebezpośredniego komunikowania dezaprobaty za pomocą środków komicznych i w dyskursie politycznym bywa nadużywany i stosowany w sposób przewartościowujący jego podstawowe znaczenie, które odsyła do nieetycznych agresywnych zachowań człowieka.

Do ogólnej kategorii stanów WIEDZY i NIEWIEDZY odnosi się **Krystyna Waszakowa**, która opisuje znaczenia słów *nieświadomość*, *nieświadomy* i *nieświadomie* we współczesnej polszczyźnie, wskazując – dzięki analizie danych leksyko-graficznych i korpusowych – na istnienie oprócz znaczenia odnoszącego się do braku wiedzy o czymś (z trzema profilami skupionymi wokół pojęć ‘prawdy’, ‘nie-dojrzałości’ i ‘wartości moralnych’) także znaczenia ‘braku (pełnej) świadomości’ (z profilami: ‘braku przytomności’ oraz ‘bycia poza jawą’), jak również znaczenia erudycyjnego, związanego z teorią Z. Freuda. Część z tych znaczeń dominuje w języku ogólnym, inne – w użyciach specjalistycznych (w tekstach dotyczących psychologii oraz prawa), ale się do nich nie ograniczają.

Drugi cykl tematyczny zamykają dwa artykuły, w których przedmiotem badań jest rozumienie konkretnych leksemów użytych w określonej funkcji w dyskursie. Wypowiedź **Zbigniewa Grenia** dotyczy rzeczownika *sekta* (i wyrazów pokrewnych: *sekciarz*, *sekciarski*, *sekciarstwo*), ujawniających wiedzę, przekonania i stosunek użytkowników języka polskiego do różnych kościołów, religii i ich wyznawców. Materiał analiz obejmuje definicje wybranych jednostek leksykalnych zawarte we współczesnych słownikach języka polskiego oraz przykłady użycia tych słów w prasie katolickiej i protestanckiej wielowyznaniowego Śląska Cieszyńskiego, obejmującej okres od XIX/XX do początku XXI w., a także w internetowych dyskusjach i komentarzach. Autor dowodzi historycznej zmienności znaczenia terminu *sekta* (w użyciu neutralnym oraz negatywnie nacechowanym), jego przynależności głównie do dyskursu wyznaniowego oraz uzależnienia rozumienia tego leksemu od punktu widzenia (samoidentyfikacji religijnej nadawcy), celu wypowiedzi (informowanie o różnych wyznaniach i ich odłamach lub polemizowanie czy toczenie sporów religijnych), czasu powstania wypowiedzi i zmiennych historycznie relacji między kościołami (np. współczesne idee ekumenizmu w obrębie chrześcijaństwa vs dawna rywalizacja).

Okazjonalizmowi *ziobrzydzenie* poświęca odrębny tekst **Agnieszka Mierzińska**, pokazując na jego przykładzie mechanizm tworzenia we współczesnym dyskursie politycznym nowych słów w celach perswazyjnych. Autorka analizuje omawianą jednostkę jako rezultat procesu amalgamacji, złożonej operacji kognitywnej,

która odbywa się na trzech poziomach, tj. w warstwie formalnej, konceptualnej i komunikacyjnej. Ostateczny sens wyłaniającego się znaczenia – oglądanego w perspektywie odbiorcy – powstaje w procesie stopniowego odkodowywania, w którym ważna rola przypada kontekstowi, w jakim ów okazjonalizm został użyty. Funkcję owego kontekstu pełni cały komunikat, będący integralną i zarazem najistotniejszą dla rozumienia nowego wyrażenia częścią szeroko pojmowanego dyskursu.

Zaznaczmy na koniec, że prezentowany tom stanowi kontynuację serii publikacji, które ukazują wyniki badań semantycznych prowadzonych w środowisku naukowym językoznawców Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego i Katedry Bohemistyki Uniwersytetu Karola w Pradze oraz ich współpracowników. W serii tej ukazały się m.in.: *Pojęcie – słowo – tekst* pod red. R. Grzegorzczukowej i K. Waszakowej (Warszawa 2008), *Obraz člověka v jazyce* pod red. I. Vaňkovéj i J. Pacovskéj (Praha 2010), *Odkrywanie znaczeń w języku* pod red. A. Mikołajczuk i K. Waszakowej (Warszawa 2012), *Tělo, smysly, emoce v jazyce* pod red. I. Vaňkovéj (Praha 2012), *Prace Filologické*, t. LXIV, cz. 2 (Warszawa 2014) pod red. K. Waszakowej oraz *Lidský život a každodennost v jazyce* pod red. L. Saicovéj Římalovéj i I. Vaňkovéj (Praha 2016).

Większość zebranych w obecnym tomie artykułów została przedstawiona w wersji referatowej i przedyskutowana we wrześniu 2018 r. w Warszawie podczas kolejnej z cyklicznych konferencji polsko-czeskich organizowanych dzięki naukowej współpracy obydwu uniwersytetów, a także w październiku i listopadzie 2018 r. w trakcie zajęć konwersatoryjnych prowadzonych od ponad czterdziestu lat na Wydziale Polonistyki UW (tzw. śród semantycznych). Wymiana poglądów naukowych między polonistami i bohemistami, strukturalistami i kognitywistami, synchronistami i diachronistami, znawcami języków fonicznych i migowych pozwala na pogłębianie analiz i doprecyzowywanie tez, będąc również źródłem różnorodnych inspiracji do dalszych badań oraz nadziei na pobudzające do myślenia spotkania naukowe w przyszłości.

*Agnieszka Mikołajczuk
Krystyna Waszakowa*